

Oppervlakkige sieraden

Enkele projecten ter verbetering en verfraaiing van de Amsterdamse stadsschouwburg aan de Keizersgracht, 1765-1772

Geert Medema

Sinds de zeventiende eeuw hebben diverse belangrijke architecten bijgedragen aan de (ver)bouw van de Amsterdamse stadsschouwburg aan de Keizersgracht geleverd. Tussen 1765 tot 1772 werd deze nog diverse malen verbouwd, zowel het gebouw als de zaal. Van deze projecten is een relatief groot aantal tekeningen in het Amsterdams Gemeentearchief bewaard. Deze tekeningen zijn slechts ten dele gedateerd en ondertekend. Hierdoor, en door de ernstige beschadiging van de notulen van de schouwburgregenten, is het lastig het ontwerp- en besluitvormingsproces te reconstrueren.¹ De notulen van de vergaderingen van de burgemeesters en – vooral – van de thesaurieren ordinaris geven echter enige houvast. De burgemeesters en thesaurieren hielden namelijk vanuit het stadsbestuur toezicht op de verbouwing. Aanleiding voor de verbouwing was weliswaar de noodzakelijke renovatie van het gebouw, maar uit de ontwerptekeningen en de besluitvorming blijkt dat die opgave vooral werd aangegrepen om de zaal te verfraaien. De opdrachtgevers wilden tot betere oplossingen komen voor de distributie en routing in het gebouw, waarbij nadrukkelijk rekening werd gehouden met de diverse rangen en betaalklassen. De opdrachtgevers hadden daarbij vooral

oog voor het gedeelte van de zaal dat door de bezoekers werd gebruikt en niet zozeer voor verbeteringen aan het toneel of de toneelinstallaties. Het decor waarin de Amsterdamse burgerij kon zien en gezien kon worden was belangrijker: de sociale functie van het theaterbezoek stond voorop. Bij de renovatie en verbouwingen werden verschillende bouwkundigen betrokken, waaronder de directeur generaal der Amsterdamse stadswerken Cornelis Rauws (1736-1772) en de vaste timmerman van de stadsschouwburg Jan Smit (1726-1807). In 1770 maakte ook de timmerman/architect Abraham van der Hart (1747-1820) enkele ontwerpen voor de schouwburgzaal.² In dit artikel wordt de verbouwing van de schouwburg in de jaren zestig en zeventig van de achttiende eeuw besproken, met bijzondere aandacht voor Van der Harts invloed in het ontwerpproces. Van der Hart bleek, ondanks dat hij nog aan het begin van zijn carrière stond, namelijk in staat om binnen de beperkingen in het bestaande gebouw op een doordachte wijze de gewenste verbeteringen aan te brengen in de theaterzaal.

De schouwburg in Amsterdam

Op 11 mei 1772 zou de schouwburg aan de Keizersgracht door brand verloren gaan (afb. 1). Daarna ontstond vrijwel direct discussie over het voortbestaan van dit instituut in de stad. Orthodoxe calvinisten waren gekant tegen het 'goddeloze' theater en zagen in de brand een vingerwijzing van God. Om deze kritiek te pareren, verschenen er vrijwel direct pamfletten die de heroprichting van het Amsterdamse theater bepleitten. De *Smeekzang der toneel-godinnen Melpomeen en Thalia* aan het stadsbestuur is hier een goed voorbeeld van.³ Een vroedschapscommissie, die op 8 april 1773 aan de vroedschap over het onderzoek naar een mogelijke heroprichting rapporteerde, was van mening dat een grote stad als Amsterdam niet zonder een schouwburg kon functioneren, mits de vertoonde stukken de godsdienst en de zedelijkheid van de bezoekers zouden respecteren. Hiermee zette zij de lijn door die het stadsbestuur al in 1678 had bepaald toen expliciet een verbod was uitgevaardigd op godsdienstige toneelstukken. De commissie onderschreef ook de bijzondere educatieve betekenis van het theater. In de visie van voorstanders diende het toneelspel juist als een morele spiegel. Theaterbezoekers wer-

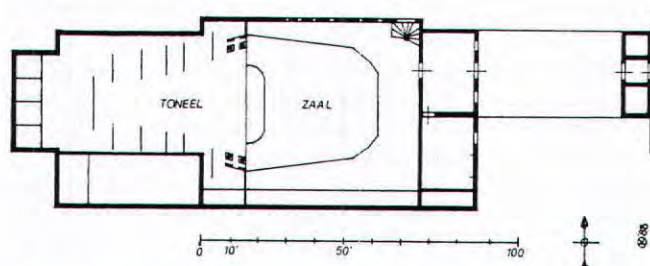

Afb. 1. Het uitbreken van de brand op het toneel van de Amsterdamse stadsschouwburg op 11 mei 1772. Het afbranden betekende het definitieve einde van de stadsschouwburg op de locatie aan de Keizersgracht. (GAA)

den in het treurspel geconfronteerd met moreel hoogstaande helden en in het blijspel met de meer alledaagse levenslessen over goed en kwaad.⁴ Het theater vervulde ook een politiek-representatieve rol in de stad. Belangrijke politieke gebeurtenissen, zoals de beëindiging van oorlogen, werden met passend toneelspel gememoreerd en belangrijke gasten werden in de schouwburg onthaald.⁵ De vroedschapscommissie zag in het verschaffen van dit 'openbaar spectacel' dan ook nadrukkelijk een taak van de publieke autoriteit.⁶ De herbouw, gefinancierd door de stad, werd vrijwel direct ter hand genomen. Op 1 september 1774 werd de nieuwe schouwburg op het Leidse plein feestelijk geopend.

Het theater vervulde - zie alleen al het grote aantal pamfletten en geschriften naar aanleiding van de brand in 1772 - een belangrijke rol in het sociale en culturele leven van de Amsterdamse burgerij. Het was een ontmoetingsplek voor de maatschappelijke en culturele elite. Voor het ontwerp van de schouwburg was dan ook altijd gebruik gemaakt van vooraanstaande architecten. De eerste zaal uit 1638 was door Jacob van Campen (1596-1657) ontworpen.⁷ Deze zaal was vervolgens in 1664 ingrijpend verbouwd naar plannen van Philip Vingboons (1607-1678), waarbij het oppervlak van de zaal maar vooral van het toneel in belangrijke mate was vergroot (afb. 2).⁸ Hierdoor werd ruimte gecreëerd voor een coulisse-toneel met fraaie toneeldecors en speciale 'kunst- en vliegwerken'. Deze elementen maakten het Amsterdamse theater zelfs internationaal vermaard. Na de verbouwing door Vingboons werd het lijsttoneel van de zaal gescheiden met een toneelboog op een dubbele zuilenstelling. Tussen de zuilen stonden de beelden van de theatergodinnen Melpomene en Thalia opgesteld, die nog afkomstig waren uit het theater van Van Campen (afb. 1). Het publiek nam in de zaal plaats op zitplaatsen in de zogenoemde 'bak' of op de daarachter gelegen ruimte met staanplaatsen. De staanplaatsen werden ook aangeduid als zesstuivers of schellingplaatsen, naar de kostprijs van het kaartje. In de zaal waren twee galerijen aangebracht. De eerste galerij bestond uit loges en op de tweede galerij waren de zogenaamde twaalfstuiversplaatsen. De rangen in de bak en de loges waren het duurst, de staanplaatsen het goedkoopst. Bij de verbouwingen aan de zaal na 1769 werd de hoofdopzet van het theater van Vingboons gehandhaafd.

De architectuur in de stadsschouwburg bleef feitelijk beperkt

Afb. 2. Reconstructie van de plattegrond van de Amsterdamse stadsschouwburg aan de Keizersgracht, zoals deze na de verbouwing in 1664 door Philip Vingboons tot stand kwam. (Tekening K.A. Ottenheym)

tot de binnenruimten. De zaal lag op het binnenterrein tussen de Keizers- en Prinsengracht en werd aan het zicht onttrokken door de omliggende woonhuizen. De toegang aan de Keizersgracht werd gemarkeerd door een natuurstenen poort, bestaande uit een arcade van drie bogen en geleed met Ionische pilasters, naar ontwerp van Van Campen. De gevel van het eigenlijke schouwburggebouw lag aan de achtergelegen binnenplaats. In 1765 was dit entreegedeelte aangepast waarbij de gevel naar de binnenplaats werd verlegd. De vestibule en de bovengelegen regentenkamer waren zo belangrijk vergroot. De ingangspartij bestond uit een hardstenen poortje in de Dorische orde.⁹

De schouwburg werd beheerd door het Burgerweeshuis en het Oudeliedenhuis. Zij hielden het privilege van het stadsbestuur om in de stad het theater te exploiteren. De winst kwam dan ook ten goede aan deze godshuizen: het Burgerweeshuis ontving twee derde en het Oudeliedenhuis een derde van de opbrengsten. De kosten voor het onderhoud van het gebouw en van de opvoering van toneelstukken werden via eenzelfde verdeelsleutel gedragen. De schouwburgwinst maakte ongeveer 15 procent uit van de totale inkomsten van deze instellingen.¹⁰ Voor het toezicht op de schouwburg committeerden de regenten van het Burgerweeshuis en Oudeliedenhuis personen uit hun midden. Voor de dagelijkse gang van zaken, zoals de programmering, werden directeuren aangesteld. Voor het onderhoud van de gebouwen werd gebruik gemaakt van particuliere bouwbazen. In 1762 werd de timmerman Jan Smit door de regenten benoemd tot timmerman van de schouwburg.¹¹

Net als de andere Amsterdamse godshuizen stonden het Burgerweeshuis en het Oudeliedenhuis onder direct toezicht van het stadsbestuur. De burgemeesters benoemden de regenten en controleerden jaarlijks de rekeningen. In 1752 had het stadsbestuur voorgeschreven dat alle stedelijke instellingen voortaan verplicht waren om voorgenomen werkzaamheden aan hun gebouwen eerst ter goedkeuring voor te leggen aan het stadsbestuur. Deze lieten de plannen dan beoordelen door de directeur generaal der stadswerken.¹² Deze maatregel had ook betrekking op alle werkzaamheden aan de schouwburggebouw. Om deze reden raakten de thesaurieren ordinaris, die namens het stadsbestuur het toezicht hadden op alle publieke werken, bij de verbouwingen aan de zaal betrokken. Hun beïnvloeding van het besluitvormingsproces nam toe, doordat de regenten onenigheid hadden over het bouwprogramma. De stadsbestuurders traden daarom op als arbiters.

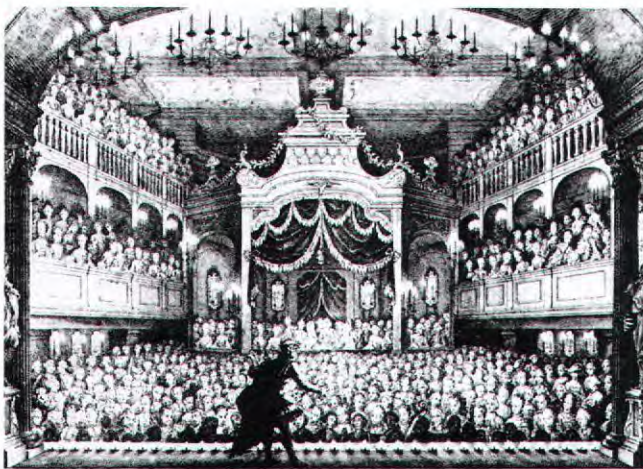
Het nauwlettende toezicht op de verbouwing van de schouwburgzaal vanuit het stadsbestuur had een goede reden. Het was niet acceptabel dat kostbare verbouwingen ten laste kwamen van het kapitaal van de beide godshuizen. De vroedschapscommissie, die in 1773 onderzocht of de schouwburg opnieuw moest worden opgericht, beschreef dit standpunt van stadsbestuur (en burgerij) treffend. Volgens de commissie mocht het kapitaal van deze gestichten slechts 'ad plus usus' worden aangewend en "nimmer behoren geïmpendeert te worden tot zulken zaken, welke alleen strekten tot vermaak van het publicq".¹³ Het stadsbestuur moest er daarom acht op slaan dat

er geen onnodige werkzaamheden werden uitgevoerd, die de financiën van de godshuizen onnodig zouden belasten.

Het bezoek van de stadhouder

In het voorjaar van 1768 brachten stadhouder Willem V en zijn vrouw Wilhelmina van Pruisen samen met hun gevolg een officieel bezoek aan Amsterdam. Het programma voorzag onder andere in twee theatervoorstellingen. De schouwburgzaal bood echter geen geschikte zitplaatsen. De loges gaven onvoldoende ruimte en onderscheidden zich onvoldoende van de rest van de zaal. Voor het bezoek werd daarom tijdelijk een grote loge tegen de achterwand gebouwd, waarvoor aanpassingen in de vijf middelste loges noodzakelijk waren (afb. 3).¹⁴ Jan Smit was verantwoordelijk voor het ontwerp en de opbouw. De stadhouderlijke loge werd zeer bewonderd. De stadshistoricus Jan Wagenaar (1709-1773) wijdde dan ook in zijn beschrijving van de festiviteiten rondom het bezoek ruime aandacht aan de loge, waarbij hij echter verwarring schiep over de herkomst van het ontwerp. Smit, die juist in Haarlem de opdracht tot het ontwerp en de bouwbegeleiding van een nieuw diaconiehuis in de wacht had gesleept, wilde dit misverstand bij zijn Haarlemse opdrachtgevers rechtzetten door een bericht in de Haarlemse courant.¹⁵ Dit was tegen het zere been van de uitgevers van Wagenaar, die hierin een aanval zagen op de uitstekende reputatie van hun auteur. Een en ander leidde tot een heuse pamflettenstrijd, waarbij Smit vooral overdreven - en voor zijn status als ambachtsman ongepaste - ijdelheid werd verweten.¹⁶ Voor de carrière van Smit had het voorval geen invloed: hij bleef betrokken bij de bouw van het Haarlemse diaconiehuis en de renovatie van de schouwburg. Zijn timmerbedrijf groeide uit tot een van de grootste in Amsterdam.

Het is zeer goed denkbaar dat het succes van de modern vormgegeven stadhouderlijke loge de schouwburgregenten heeft aangezet tot verdere vernieuwingen en verfraaiingen

Afb. 3. De stadhouderlijke loge in de stadsschouwburg in 1768. (GAA)

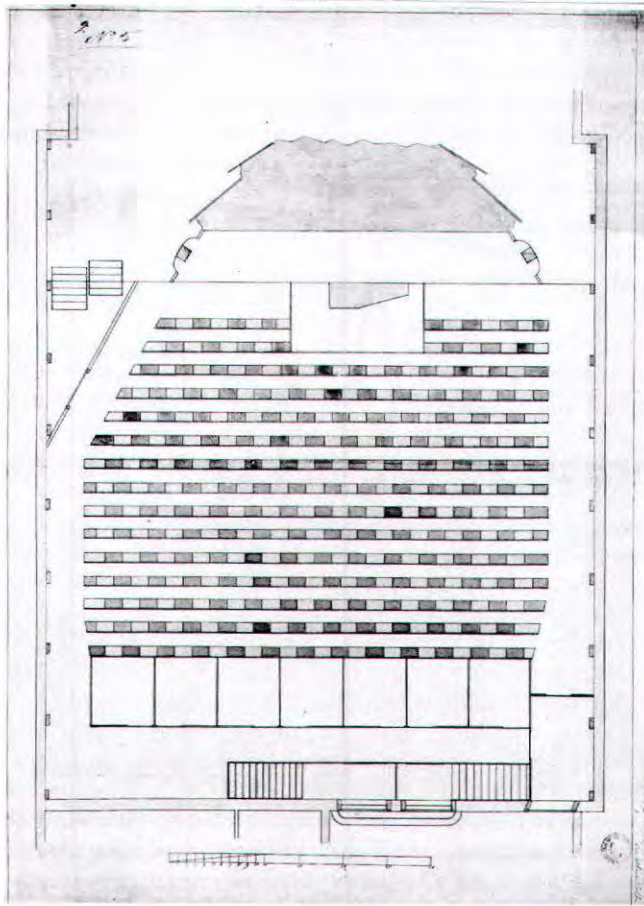
van de zaal. De renovatie van het gebouw was al in 1765 en 1766 ingezet met de vergroting van de vestibule en de bovengelegen regentenzaal. De zaal, die sinds de bouw in 1664 niet wezenlijk was veranderd, diende ook te worden gerenoveerd. Verfraaiing van het interieur kon een goede investering blijken, indien hierdoor het animo voor theaterbezoek toenam en een verhoging van de entreegelden kon worden doorgevoerd. Dit stond de regenten zeker voor ogen.

De gewenste veranderingen aan de zaal van de schouwburg

De verbouwingsplannen aan de schouwburg tussen 1769 en 1771 hadden in eerste instantie alleen betrekking op de zaal. Het toneel zelf voldeed nog. De schouwburgregenten vroegen in juni 1769 de burgemeesters toestemming om aan de zaal aanpassingen door te voeren. Deze voorgenomen en voorgeslede werkzaamheden spitsten zich allereerst toe op de verbetering van de algehele staat van onderhoud. De regenten waren het namelijk niet eens over de vraag of het gebouw, inclusief het buitenmuurwerk, opnieuw moest worden opgetrokken of dat kon worden volstaan met herstelwerk. Zij lieten dit besluit over aan de burgemeesters, die de thesaurieren ordinaris opdracht gaven hierover nader te adviseren. Directeur generaal Rauws concludeerde na inspectie, dat een gehele vernieuwing van het bouwwerk was te prefereren boven herstel, omdat in het laatste geval voortdurend kostbare reparaties nodig zouden zijn. De godshuizen zouden zo behoeft worden voor een structurele kostenpost. Dit advies werd door de stadsbestuurders overgenomen. De besluitvorming over de inrichting van de zaal werd voorlopig nog uitgesteld.¹⁷

In februari 1770 meldden de schouwburgregenten zich wederom bij de burgemeesters om oplossing van "discrepeerende sentimenten van seeven tegen drie". Ditmaal had het meningsverschil betrekking op de wijze waarop de zaal moest worden ingericht. De burgemeesters gaven de 'arbitragie en decisie' nu over aan de thesaurieren ordinaris.¹⁸ De thesaurieren bestudeerden verschillende memories en ontwerp tekeningen, die door de regenten waren overgedragen. Zij wonnen daarnaast advies in van (niet nader aangeduide) deskundigen en vroegen nadere toelichting van de regenten. Op basis van deze informatie werd besloten dat "tot meerder gemak van de aanschouwers en cieraad voor het schouwburg" het beste het project kon worden uitgevoerd "conform het plan der laatste teekening" waarvan Smit ook een houten schaalmodel had vervaardigd.¹⁹ Hoewel uit de bewoordingen blijkt dat de thesaurieren uit meerdere projecten een keuze hadden gemaakt, worden er, behalve de naam van Smit, geen andere ontwerpers vermeld. Het lijkt aannemelijk dat op dit moment Smit, als schouwburgtimmerman, nog als voornaamste adviseur en ontwerper naar voren trad.

Het project dat door de thesaurieren ordinaris werd gekozen maakt de ambities binnen de vergadering van de schouwburgregenten al enigszins duidelijk (afb. 4). Niet alleen werd modernisering van de zaal nagestreefd door een nieuw vormgeving, de plannen voorzagen ook in een grotere bezoekerscapaciteit en een nieuwe indeling van de zaal. Het meest

Afb. 4. J. Smit (toegeschreven), *Ontwerp voor de parterre van de schouwburgzaal, 1770. Achter de banken in de bak werden zeven loges toegevoegd. De goedkope staanplaatsen werden verplaatst naar een derde galerij. Rechts onder zijn de toegangen naar de verschillende rangen vanuit de vestibule zichtbaar. De wand met de portalen zou in deze indeling een zeer onregelmatige en asymmetrische indruk maken.* (GAA)

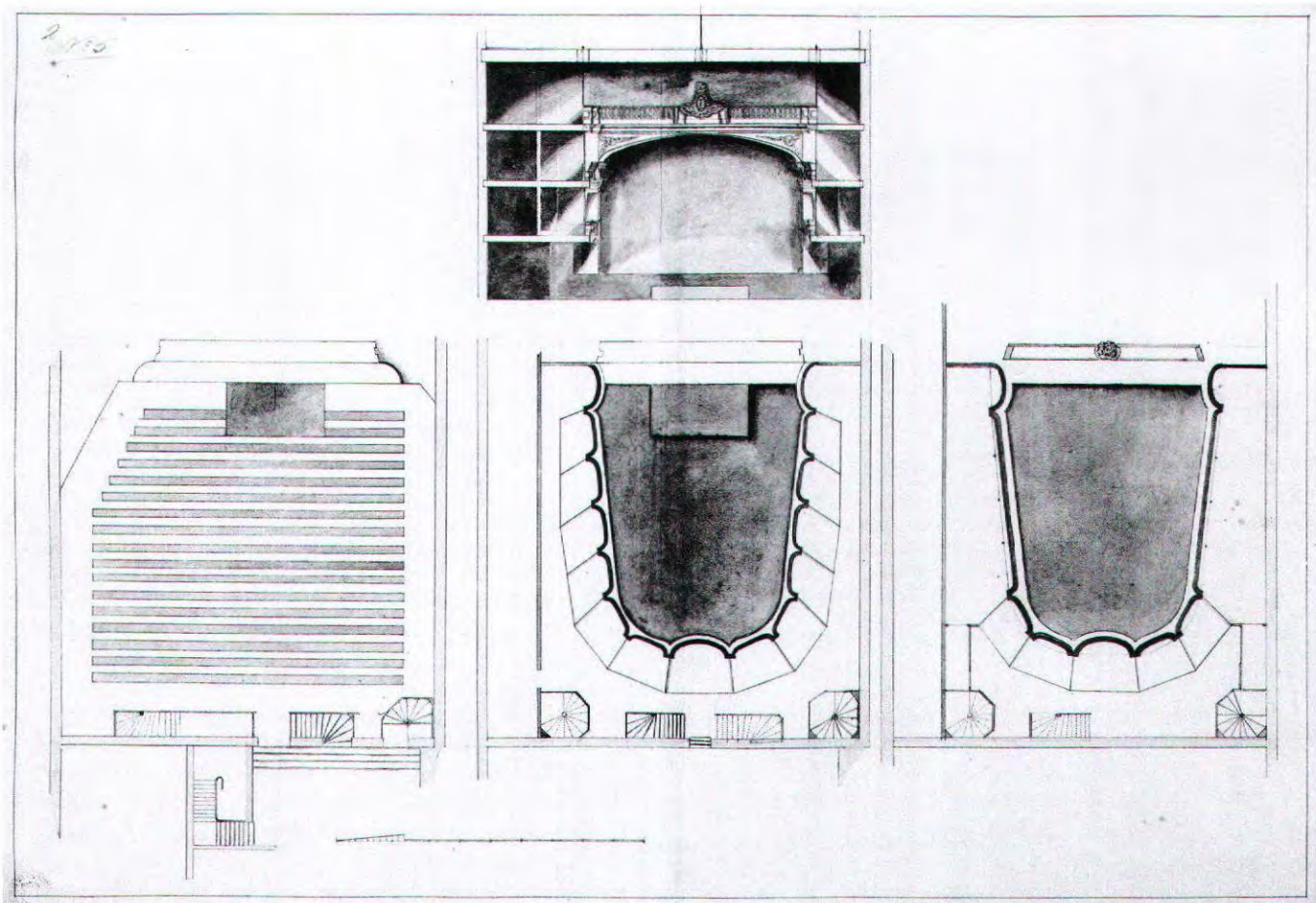
opmerkelijk was de verwijdering van de staanplaatsen achter de bak, waardoor het aantal zitplaatsen in de bak sterk kon worden uitgebreid. Achterin de zaal werden zeven loges geïntroduceerd, zodat ook van deze ruimte effectief gebruik kon worden gemaakt. De schellingplaatsen werden naar een derde galerij verplaatst. Bij hun beoordeling van deze plannen brachten de thesaurieren naar voren, dat, om het zicht vanaf deze nieuwe galerij zo goed mogelijk te maken, de hoogte van de onderliggende galerijen moest worden beperkt. Op dit punt moest het plan nog worden aangepast.²⁰ In de ontwerpen voor de twaalf- en zesstuuvergalerijen werd voorzien in tribunes om het zicht te verbeteren.²¹ De thesaurieren konden niet alle gevolgen van de veranderingen doorzien. Zij achtten het daarom raadzaam om de zeven loges in de parterre eerst in ruw hout op te trekken, zodat kon worden ervaren of het zicht op het toneel wel voldeed. De schouwburgregenten kregen toestemming de plannen verder uit te voeren, onder voorbehoud dat bij verdere onenigheid over de uitvoering de thesaurieren weer zouden worden betrokken.²²

In het project dat de thesaurieren ordinariis namens het stadsbestuur selecteerden, werden niet alleen het aantal zitplaatsen in de duurdere rangen vergroot. In de oude zaalindeling lagen de duurste zitplaatsen in de bak en de goedkoopste staanplaatsen achterin de zaal dicht bij elkaar, maar met de introductie van de derde galerij werden deze rangen fysiek zo veel mogelijk van elkaar gescheiden. Er werd zo voorzien in een beter hiërarchisch onderscheid tussen de verschillende tariefgroepen. Hoewel dit nergens met zo veel woorden staat beschreven, zal dit een zeer bewuste ingreep zijn geweest in de bestaande opzet van de zaal. In het verdere besluitvormingsproces en de ontwerptekeningen keert dit aspect telkens terug. De nieuwe indeling bleef ook bij het publiek niet onopgemerkt. In een commentaar op de verbouwing uit 1770 werd de Amsterdamse burgerij op ironische wijze gefeliciteerd: “wat zult gij een genoegen vinden uw afgescheiden te zien van het mindere soort uwer medeaanschouwers”.²³

Getuige de publicatie van het commentaar op de verbouwing in 1770, werd er met de uitvoering van het in februari 1770 goedgekeurde project haast gemaakt. Uit de rekeningen van de schouwburg blijkt dan ook dat er in dit jaar grote kosten werden gemaakt.²⁴ In mei 1770 werden de thesaurieren ordinariis gevraagd om in te stemmen met de verdieping van de fundamenteën zodat deze voldeden aan de eisen van de stedelijke keuren. Het bleek dat de fundamenteën te hoog lagen en dat de palen indertijd niet goed met elkaar waren verbonden. De thesaurieren stemden in met de benodigde aanpassing. Zij werden op datzelfde moment ook op de hoogte gesteld dat “door sommige regenten was geproponeert om de zoon van de timmerman Van der Hart tot architect van de vertimmering van t schouwburg aan te stellen, en ook reeds door hem was geprojecteert een verandering in de trap of trappen soo na de loges als hoger zitplaatsen te maaken”.²⁵ Na bestudering van de door Van der Hart opgestelde ontwerpen moesten de thesaurieren toegeven dat deze een duidelijke verbetering vormden ten opzichte van de goedgekeurde plannen. Zij waren niet geporteerd van de eigengereide wijze waarop een nieuwe architect bij de verbouwing was betrokken. Dit was zeker met het oog op de financiën van de beide godshuizen onverantwoord. Indien er aanvullende advisering nodig was, dan konden, zo benadrukten de thesaurieren, de regenten – kosteloos – gebruik maken van de diensten van directeur-generaal Rauws. Bovendien waren de plannen al eerder door de thesaurieren (als vertegenwoordigers van de burgemeesters) vastgesteld en het ging de regenten niet aan om hier zonder toestemming van af te wijken.²⁶

Het project van Van der Hart

Het is vooralsnog onduidelijk welke kwalificaties van Van der Hart de regenten het vertrouwen gaven dat hij in staat zou zijn het ontwerp voor de schouwburgzaal op een hoger plan te tillen. De vraag waarom directeur generaal Rauws, die gezien zijn status als directeur generaal der stadswerken en zijn opleiding als ingenieur, zonder meer in staat moet worden geacht gedegen ontwerpen te leveren, niet direct werd

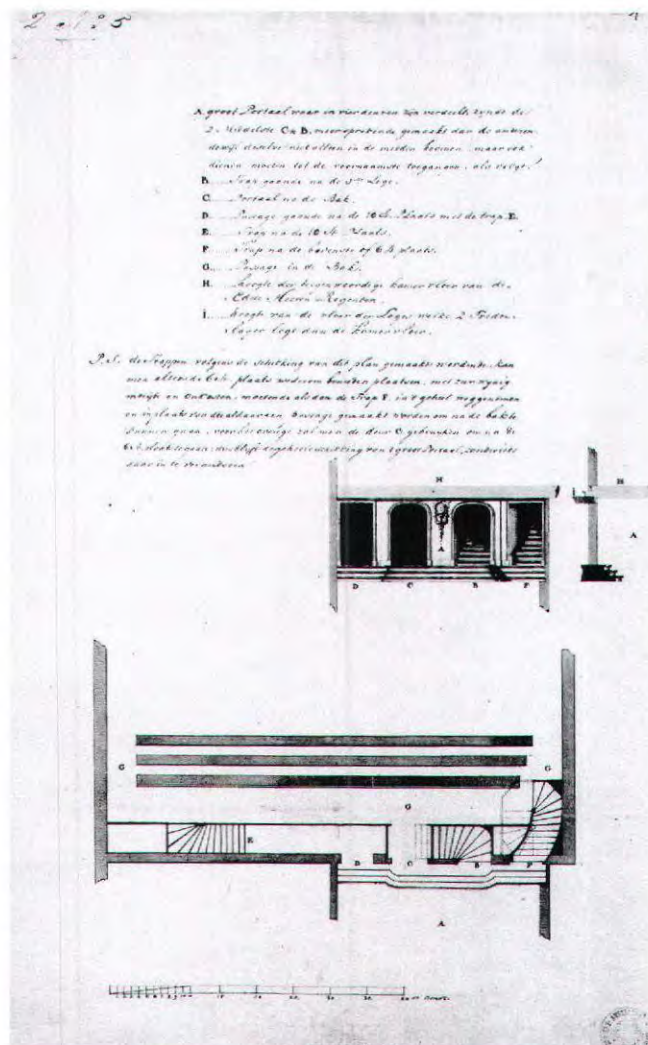
Afb. 5. A. van der Hart (toegeschreven), ontwerp voor de herinrichting van de stadsschouwburg, 1770. Van der Hart presenteerde in deze tekening de mogelijkheid om op de tweede galerij nog eens vijf loges te creëren. Zijn opdrachtgevers, de schouwburgregenten, lijken vooral geïnteresseerd te zijn geweest in de vermeerdering van het aantal dure zitplaatsen. (GAA)

benaderd dringt zich op.²⁷ Van der Harts kwaliteiten als ontwerper waren kennelijk in bepaalde regentenkringen al goed bekend.²⁸ Van der Hart bleek ook beter in staat het programma van eisen in een evenwichtig ontwerp te gieten dan zijn meer ervaren collega's. Zijn tekeningen zijn in vergelijking met de andere (ook latere) bewaarde ontwerpen beter en fraaier uitgewerkt. Van der Hart bracht bovendien belangrijke verbeteringen aan in de indeling van de plattegronden ten opzichte van de eerdere plannen van Smit, waarbij hij het regentenbestuur direct diverse varianten presenteerde en daarmee meer keuzemogelijkheden.

De betrokkenheid van Van der Hart bij het stadsschouwburg-project was, door de interventie van de thesaurieren ordinaris, slechts van korte duur. Toch waren zijn ontwerpen van grote invloed op de verdere besluitvorming. Op 29 mei 1770 stemden de thesaurieren bijvoorbeeld in met het voorstel om de bouw van de zeven loges achter de bak achterwege te laten – “hetgeen tot meerder voordeel en beeter welstandigheid zoude strekken” – en meer banken te plaatsen. In de ontwerpen van Van der Hart waren deze loges al geschrapt. Hierdoor werd namelijk ruimte gecreëerd om de ontsluiting van de ver-

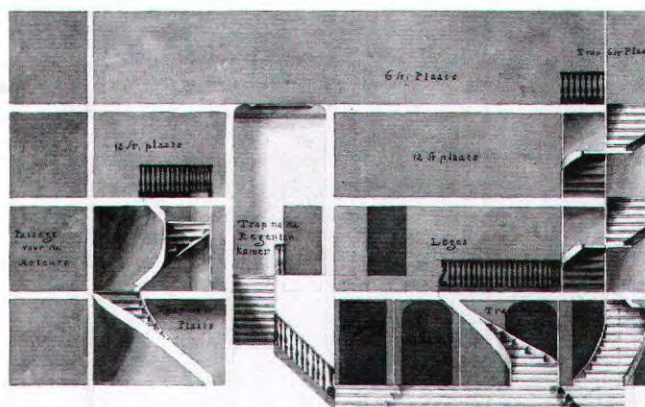
schillende betaalklassen vanuit de vestibule belangrijk te verbeteren. Dit element vormde de belangrijkste toevoeging van Van der Hart aan het besluitvormings- en ontwerpproces. Hij kwam daarmee tegemoet aan de behoefte om de verschillende rangen beter van elkaar te scheiden. Het schouwburgbestuur – of in ieder geval enkele regenten daarbinnen – vonden kennelijk dat zij wat dit betreft niet voldoende werden bediend met het eerdere ontwerp van Smit.

Van der Hart maakte verschillende ontwerptekeningen met plattegronden, doorsneden en aanzichten (afb. 5-8). De meest in het oog lopende verbetering ten opzichte van de plannen van Smit was de wijze waarop de galerijen en de bak vanuit de centrale vestibule werden ontsloten. Smit tekende vanuit de vestibule drie toegangen voor de zaal, de loges en de twee bovengeleren galerijen (afb. 4). De opgangen naar de verdiepingen liggen naast elkaar aan de linkerkant, terwijl de toegang tot de bak uiterst rechts in de wand was aangebracht. Dit creëerde niet alleen een onevenwichtige wandverdeling, maar betekende ook dat bezoekers van verschillende rangen gebruik moesten maken van dezelfde opgang.²⁹ Dit zou niet alleen leiden tot onnodig gedrang, maar deed ook geen recht aan de hiërarchie

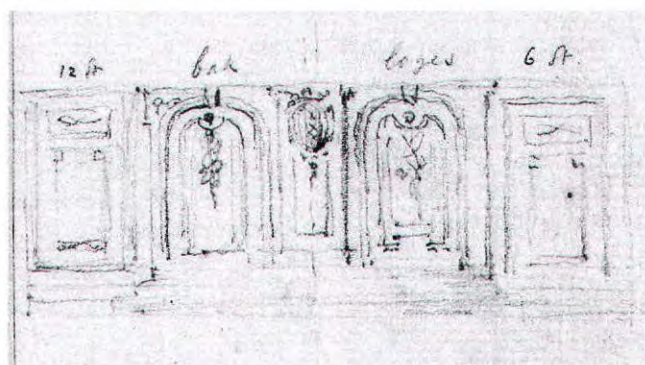

Afb. 6. A. van der Hart (toegeschreven), Toelichting en ontwerp om de verschillende rangen en verdiepingen in de schouwburg vanuit de vestibule te ontsluiten, 1770. (GAA)

van de verschillende klassen. Van der Hart reikte in zijn ontwerp oplossingen aan voor dergelijke gebreken. Hij ontwierp voor iedere rang een eigen toegangsportaal, waarbij die voor de bak en de loges volgens zijn toelichting op de tekening 'meer spreekende' werden uitgevoerd, "dewijl dezelve niet alleen in de midden koomen, maar ook dienen tot de voornaamste toegangen" (afb. 6).³⁰ Dit accent werd niet alleen bereikt door de toepassing van meer sculptuur, maar ook door het uitleggen van de traptreden waarmee de portalen werden bereikt. Een schets van de betimmering is zichtbaar op een doorsnede (afb. 7, 7a). Van der Hart ontwierp ook varianten, waarbij er werd voorzien in drie portalen, waarbij het middelste dan diende ter ontsluiting van de zaal en de bovengelegen loges (afb. 8). De hoogste rangen maakten zo gebruik van dezelfde toegang. De linker toegang leidde via een gang naar de trap naar de tweede galerij, terwijl de schellingplaatsen werden bereikt met een wenteltrap die vertrok uit het rechterportaal (afb. 7).

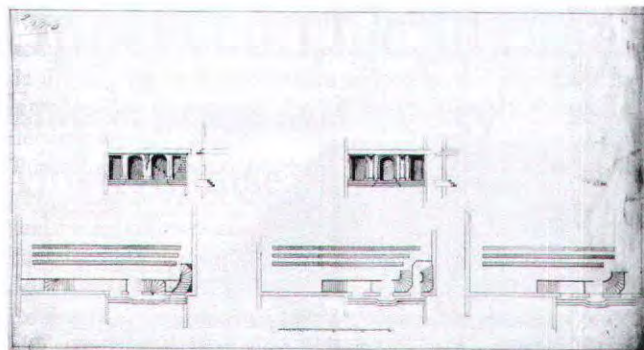

Afb. 7. A. van der Hart (toegeschreven), doorsnede van de portalen en trapopgangen naar de diverse rangen in de schouwburg, gezien vanuit de vestibule, 1770. Rechts een schets van de wijze waarop deze portalen konden worden vormgegeven. (GAA)

Afb. 7a. detail van afbeelding 7.

Het feit dat Van der Hart aan de scheiding der klassen en de circulatie in het gebouw veel aandacht besteedde, maakt het aannemelijk dat zijn opdrachtgevers - de schouwburgregenten - juist aan dit aspect van de verbouwingsopgave het meeste aandacht schonken. De scheiding van de klassen in de zaal en in het binnengaan van de zaal verhoogde in hun ogen de status van het theater in belangrijke mate. Toch werd ook hier nadrukkelijk rekening gehouden met praktische zaken. Van der Hart gaf in een toelichting op het ontwerp voor de toegangsportalen namelijk aan dat het ontwerp eenvoudig kon worden aangepast, indien de schellingplaatsen terug moesten keren achterin de zaal. Kennelijk was het regentenbestuur niet geheel overtuigd van de functionaliteit van de derde galerij. In dat geval konden volgens de toelichting van Van der Hart de twee linker portalen gebruikt voor ontsluiting van de twee laagste betaalklassen terwijl de meest rechter werden gebruikt voor de bak en de loges (afb. 6). Van der Hart schreef verder dat, behalve de verwijdering van de trap naar de bovenste galerij, de ordening van het grote portaal zelf niet gewijzigd hoefde te worden. Dit lijkt opmerkelijk omdat dit betekende dat de centrale, meest representatieve portalen dan toegang gaven tot zowel de duurste als de goedkoopste plaatsen.³¹ Van de nagestreefde hiërarchische indeling bleef dan maar weinig over.

Afb. 8. A. van der Hart (toegeschreven), varianten voor de ontsluiting van de verschillende betaalklassen vanuit de vestibule, 1770. (GAA)

Van der Hart presenteerde ook de mogelijkheid om op de achterwand van de tweede galerij nog eens vijf loges te maken. Hierdoor zouden de beste plaatsen beschikbaar komen voor de duurere rangen. Deze loges werden ontsloten met een trap vanaf de eerste galerij (afb. 5). De strikte scheiding met de twaalfstuiver plaatsen werd verzekerd door eigen trappen. Dit idee speelde in de verdere planvorming geen rol meer, maar het maakt wel duidelijk dat de schouwburgregenten streefden naar de creatie van zo veel mogelijk dure zitplaatsen. In de vormgeving van de loges valt op dat Van der Hart de loge op de centrale as een accent meegaf door deze iets verder in de ruimte te laten uitsteken. Hierdoor zou de schouwburg tevens over een permanente ereplaats beschik-

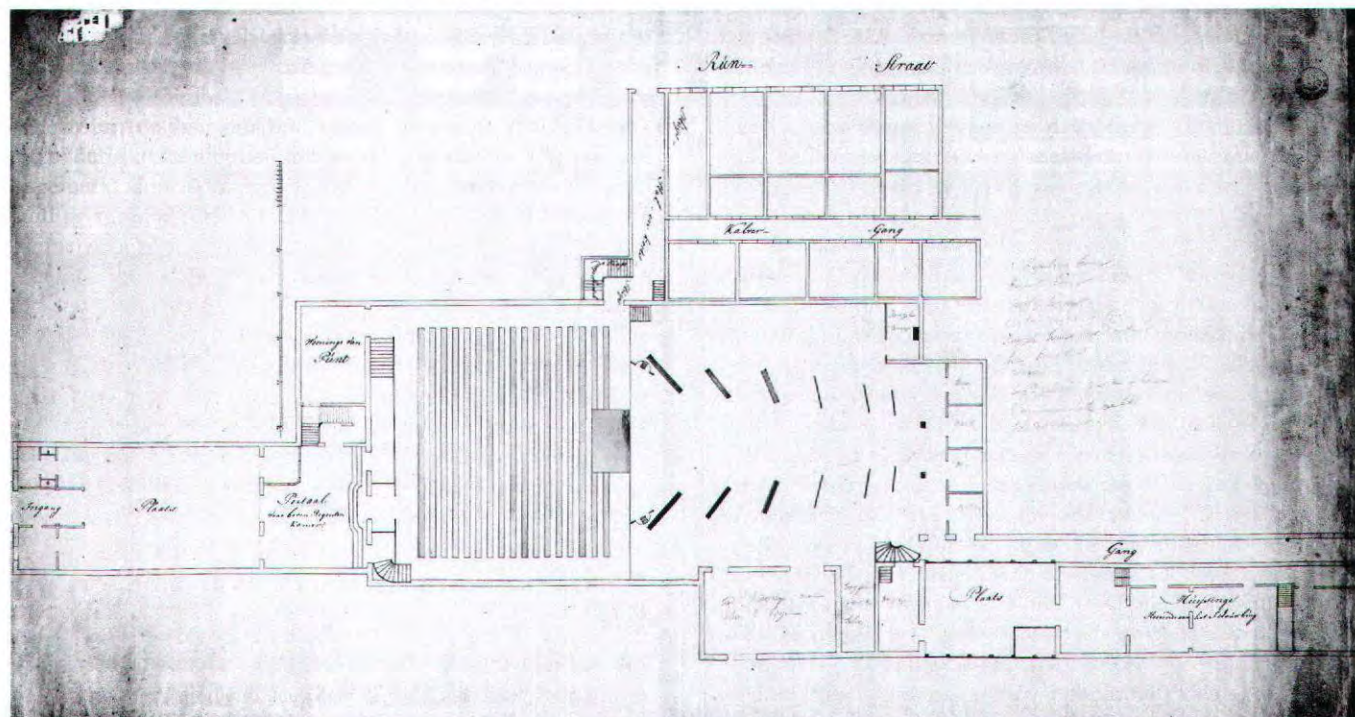
ken. De decoraties van de balustrades van de galerijen weer-spiegelden de verschillende rangen, de loges waren het fraaist en de schellingplaatsen het eenvoudigst vormgegeven.³²

Van der Harts ontwerpen werden niet uitgevoerd. In zijn late-re carrière zal hij, op het moment dat hij als architect optrad bij de bouw van de Franse schouwburg (1785) en de Hoogduitse schouwburg (1790), profijt hebben gehad van zijn eerdere oefening met een schouwburgontwerp.³³

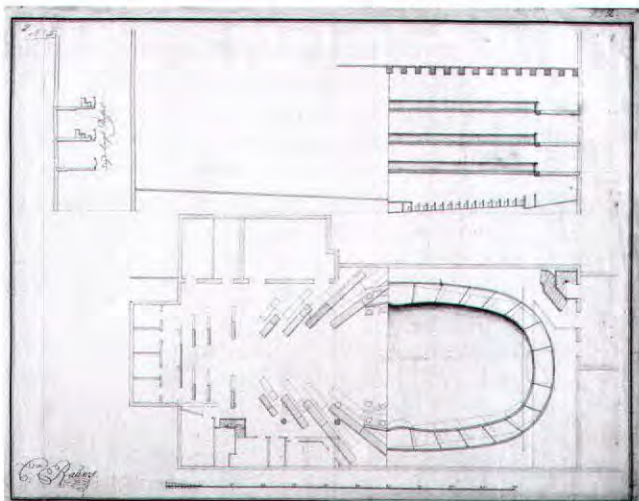
Een tweede uitgang

Nadat de thesaurieren ordinaris de betrokkenheid van Van der Hart bij het schouwburgproject zo ondubbelzinnig hadden afgewezen, maakten de schouwburgregenten nog uitsluitend gebruik van de diensten van de eigen timmerman Smit en die van directeur generaal Rauws. De ontwerpen van Van der Hart waren echter van invloed bij de voortgaande zoektocht naar betere ontsluiting van de diverse rangen vanuit de vestibule en naar een betere circulatie in het gebouw. In juli 1770 adviseerde Rauws bijvoorbeeld aan de thesaurieren om vanuit de vestibule vier toegangen te maken om gedrang te voorkomen en "niemand een verkeerde plaats kan inneemen".³⁴

Rauws adviseerde in juli 1770 nog andere, vergaande aanpas-singen van de plannen. Het bouwproces bood daar kennelijk nog ruimte voor. Aanleiding vormde een verzoek van de schouwburgregenten in mei 1770 om toestemming voor de aankoop van een woonhuis met achtergelegen koetshuis in de Runstraat. Deze aankoop zou een tweede uitgang mogelijk

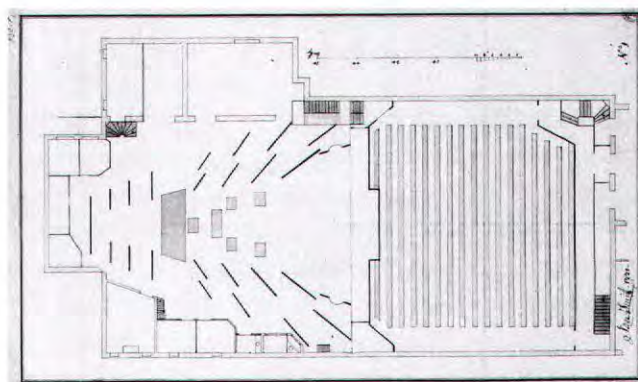
Afb. 9. Tekening met van de schouwburg, met varianten en mogelijkheden om een tweede uitgang te creëren, 1770. Links de centrale toegang vanaf de Keizersgracht, boven de Runstraat en links het perceel met gang aan de Prinsengracht. In de tekening is de toneelboog verplaatst, zodat de indeling van de parterre meer evenwichtig kon worden. Er is in deze tekening sprake van drie portalen vanuit de vestibule. Dit is opmerkelijk omdat directeur generaal Rauws volgens zijn schriftelijke toelichting de voorkeur gaf aan vier portalen. (GAA)

Afb. 10. C. Rauws, plattegrondtekening waarop de verplaatsing van de toneelboog staat aangegeven, 1770/1771. (GAA)

maken.³⁵ Het perceel lag daarvoor zeer gunstig ten opzichte van de schouwburgzaal, omdat het doorliep tot aan de zaalmuur (afb. 9). In de toelichting aan de burgemeesters gaven de regenten aan dat de tweede uitgang noodzakelijk was als vluchtweg 'bij onverhoopte brand', terwijl de bezoekers van de laagste rangen een gemakkelijker uitgang kregen.³⁶ Rauws onderzocht vervolgens op verzoek van de thesaurieren de mogelijke aankoop. Rauws onderschreef in zijn rapport de voordelen van een extra uitgang. Niet alleen was het gedrang na afloop van de voorstellingen in de vestibule hinderlijk, maar eenmaal buiten liepen de voetgangers (vooral afkomstig uit de goedkoopste rangen) gevaar door de af- en aanrijdende koetsen van rijkere bezoekers. De aanschaf van het perceel aan de Runstraat bedroeg echter al meer dan 10.000 gulden. De kosten van verbouwing en jaarlijkse onderhoud zouden daar nog bijkomen.

Rauws achtte het niet juist om het gebouwenbestand van de schouwburg te vermeerderen. De onderhoudskosten zouden alleen maar toenemen. Hij wees op een alternatief. De schouwburg bezat al een huis op de Prinsengracht waarbij een steeg hoorde die doorliep tot aan de toneelzijde van de schouwburg (afb. 9). Deze gang was ruim genoeg voor het uitgaande publiek van de lagere betaalklassen en een trap en communicatiegang konden eenvoudig worden aangelegd. Rauws had bij zijn onderzoek naar de tweede ingang ook de verbouwingsplannen op 'defecten' nagekeken. Hij merkte op dat "overeenkomstig de teekeningen een groote bekrompenheid der communicatie na en van de loges, banken en galderijen was". Hij doelde op de smalle gangen op de galerijen en de paden naar de zitplaatsen in de bak. Hij verbaasde zich vooral over het onevenwichtige gebruik van de aanwezige ruimte in het gebouw. Dit werd vooral veroorzaakt doordat de toneelboog niet op de middenas van het gebouw lag, waardoor aan de linkerzijde van de zaal meer ruimte werd gelaten. Deze ruimte was in de bak gedeeltelijk onbruikbaar en werd op de verdiepingen enkel gebruikt als een brede communica-

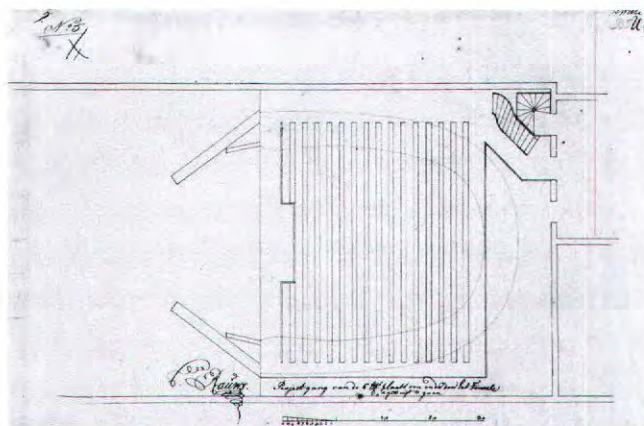
Afb. 11. J. Smit, plattegrond van de schouwburgzaal, 1771. De status van deze tekening is niet geheel duidelijk. Mogelijk geeft deze de staat van de zaal na de verbouwingen weer. Opvallend is de trappartij rechts van de toneelboog. Waarschijnlijk was deze onderdeel van de verbinding aan van de bovenste twee galerijen met de uitgang naar de Prinsengracht. (GAA)

tiegang voor de acteurs. Genoemde onevenwichtigheid is terug te zien in de plattegrond van Smit (afb. 4) en in de ontwerpen van Van der Hart (afb. 5, 6). Rauws stelde voor om de toneelboog te verplaatsen naar het midden, zodat een symmetrische zaalindeling mogelijk werd (afb. 10). Hieruit volgden noodzakelijkerwijs ook aanpassingen aan de inrichting van het toneel, maar dat was kennelijk geen bezwaar. Er ontstond zo meer ruimte voor ontsluiting van de loges en de galerijen. Deze konden bovendien verder naar achteren gebouwd worden waardoor de zaal "een rijmer, lugter en groter aanzien" kreeg. De verplaatsing van het toneel, het maken van de communicatiegang en trap naar de uitgang van de Prinsengracht zouden volgens de berekeningen van Rauws zelfs minder kosten dan de enkele aankoop van het perceel aan de Runstraat.³⁷ Het is niet duidelijk op welke wijze de verbinding van de twee hoogste galerijen met uitgang aan de Prinsengracht werd gemaakt. Op een tekening van Smit uit 1771 is waarschijnlijk de communicatietrap, rechts van het toneel, afgebeeld (afb. 11).

De thesaurieren ordinaris accordeerden de voorstellen van de directeur generaal. Omdat een tweede uitgang was gevonden, meldden zij aan de burgemeesters dat het rekwest van de schouwburgregenten als vervallen moest worden beschouwd.³⁸ De regenten kregen verder opdracht vier afzonderlijke toegangen te maken en het toneel naar het midden van het gebouw te verplaatsen.³⁹

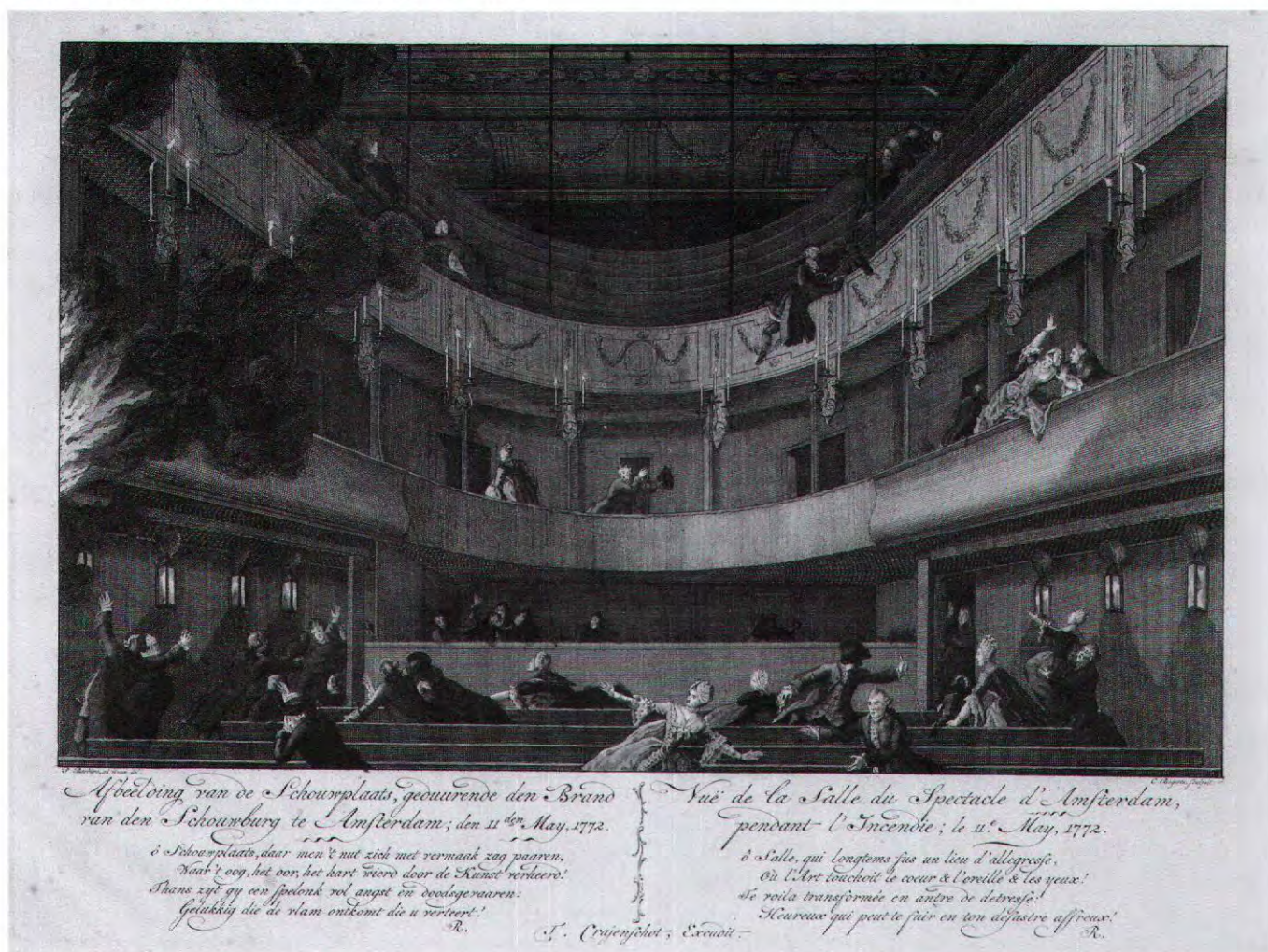
De uitvoering van en aanpassingen op de verbouwing van 1770

Het was kennelijk mogelijk om alle door Rauws voorgestelde aanpassingen in de zaal nog voor het seizoen van 1770-1771 af te ronden. Uit de ironische *Brief van een Rotterdamsch Poëtte* uit 1770, waar hierboven al uit werd geciteerd, blijkt in ieder geval dat de laagste betaalklassen op dat moment al waren ondergebracht in de twee hoogste galerijen.

Afb. 12. C. Rauws, ontwerp voor aanpassing van de zaal, 1771. De staanplaatsen keerden weer terug achter de bak. Voor het gebruik van de tweede uitgang aan de Prinsengracht werd aan de linkerzijde van de zaal een gang geïntroduceerd. Op de tekening staat deze aangeduid als "Projectgang van de 6 st. plaats om onder door het toneel agter uit te gaan". In deze tekening staat de toneelboog nog steeds centraal in de toneelwand. Deze ingreep werd echter ook teruggedraaid. (GAA)

Volgens de auteur waren de bezoekers in de loges en de bak hierdoor eindelijk bevrijd van de overlast en het commentaar dat zij normaliter vanuit de staanplaatsen hadden te verduren.⁴⁰ De scheiding van de klassen was "zelfs in het uijtgaan der schouwburg" doorgezet "dewijl die van de 12 en 6 stui-versplaatzen, haer uijtgang op de Prinsegragt hebben".⁴¹ De schrijver stelde ook op subtiële wijze de grote kosten van de verfraaiing van de zaal aan de kaak. Hij schreef dat hij natuurlijk niet behoorde tot het "domme en onkundige gemeen", dat durfde te beweren dat de bestede gelden beter waren besteed in beleggingen ten bate van de godshuizen. Hij kon niet anders aannemen dan dat de regenten met de verbouwing enkel het voordeel van het Burgerweeshuis en het Oude-liedenhuis voor ogen hadden gehad. Hij stelde echter vraagtekens bij de noodzaak om het aantal plaatsen in de bak te vergroten, gezien het feit dat hij nog nooit had meegemaakt dat de plaatsen in de bak en loges waren uitverkocht. Hij concludeerde dat voor de timmer- en metselbazen in ieder geval een goede winterprovisie zou overschieten. Verder gaf hij enkele handreikingen ter verbetering van de schouwburg, niet door

Afb. 13. P. Barbiere, Afbeelding van de schouwplaats, gedurende den brand van den Schouwburg te Amsterdam; den 11den Meij 1772. (GAA)

nog meer “oppervlakkige ciradjen”, maar door het aannemen van talentvolle acteurs en actrices en de verbetering van de kwaliteit van de opgevoerde stukken.

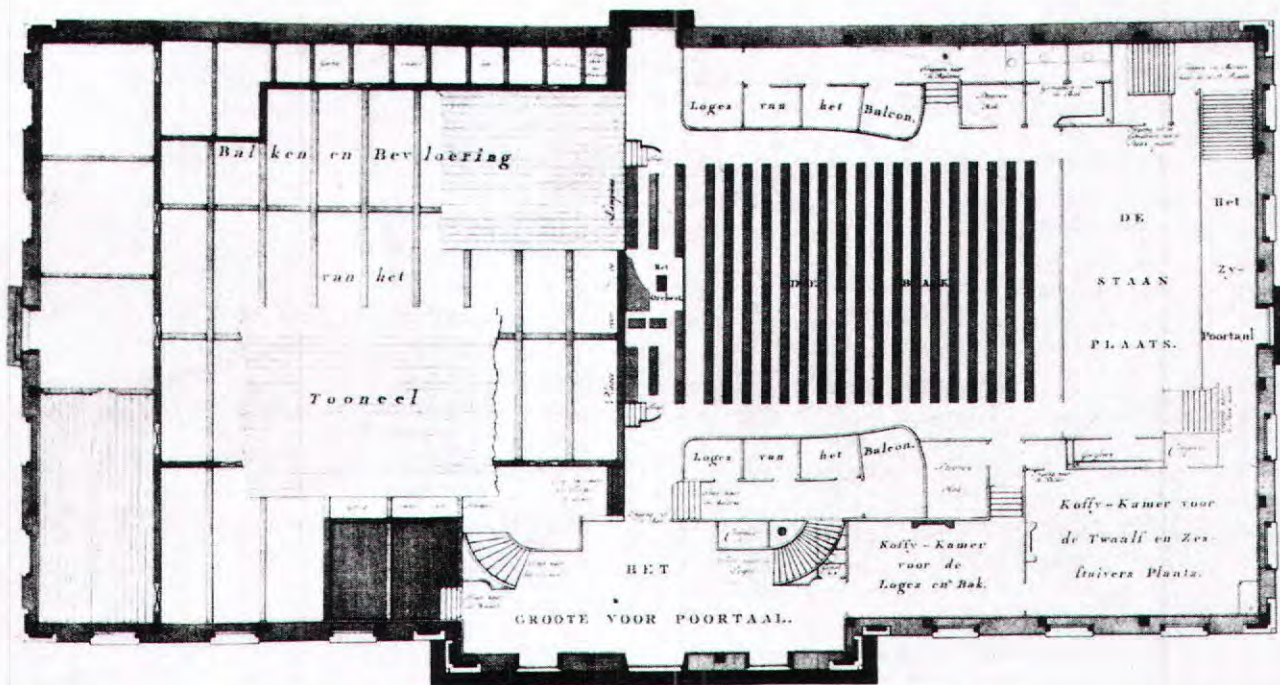
De kritiek van deze anonieme schrijver stond niet op zichzelf. De uitgevoerde verbouwingen werden zelfs in het volgende jaar al gedeeltelijk teruggedraaid. De gevolgen van de aanpassingen in de zaal bleken verkeerd te zijn ingeschat. In een vergadering op 6 april 1771 van de thesaurieren met de schouwburgregenten werd zelfs gesteld dat de schouwburg “onmogelijk kon blijven in den tegenswoordige staat en dierhalven eene vertimpering ten hoogsten noodzakelijk was”.⁴² Tijdens het speelseizoen was gebleken dat de derde galerij ongeschikt was. Om de inkomsten uit de goedkope rangen te behouden moesten de staanplaatsen weer terugkeren achter de bak. De extra capaciteit aan zitplaatsen leverde niet de verwachte hogere recettes. Rauws had al nieuwe plannen opgesteld.⁴³ De thesaurieren vroegen om een kostenberekening.⁴⁴ Een en ander werd ook met de burgemeesters besproken. De burgemeesters wezen ingrijpende verbouwingen resoluut af. Zij eisten een plan waarbij de bestaande situatie zo min mogelijk werd aangepast, hoewel de terugkeer van de staanplaatsen naar de parterre hoe dan ook vaststond. Wel werd overwogen dat, als daarmee kosten werden bespaard, de derde galerij voorlopig nog kon worden gehandhaafd, hoewel die geen functie meer vervulde.⁴⁵ In de restanten van de notulen van de schouwburgregenten komt de naam van Rauws meermalen voor, waardoor het aannemelijk is dat hij bij de nieuwe verbouwingen de leiding nam.⁴⁶ Intrigerend is een flard tekst uit een vergadering van 6 augustus 1771 waarin staat dat niet

alleen de schellingplaats terugkeerde op zijn oude positie, maar dat ook de opening van het theater met zijn boog en kolommen weer werd teruggeplaatst.⁴⁷ Hiermee werd ook deze ingrijpende aanpassing, die pas een jaar eerder door Rauws was geadviseerd, weer teruggedraaid. Door het terugkeren van de schellingplaatsen achter in de bak moest ook in een nieuwe verbinding met de tweede uitgang op de Prinsengracht worden voorzien. Rauws bedacht een verbinding vanuit de staanplaatsen middels een gang naar een doorgang links onder het toneel (afb. 12). Een gang voerde de bezoekers vervolgens onder het toneel naar de uitgang.

In september 1771 kwam de schouwburg nog eenmaal ter sprake in de vergadering van de thesaurieren, waarbij twee leden werden gecommiteerd om met de Rauws “de vertimpering van t parterre of bak” te inspecteren en “dezelve verandering voorts na bevinding te reguleeren”.⁴⁸ Kennelijk werden de werkzaamheden op dat moment afgerond.

De schouwburg van Rauws

Op 11 mei 1772 brandde de kort daarvoor vernieuwde schouwburg geheel af door een steekvlam uit een van de toneellampen. De tweede uitgang, die mede was bedoeld als nooduitgang in geval van brand, mocht niet baten. Bij de uitvoering van de die avond geprogrammeerde opera waren geen staanplaatsen verkocht, waardoor deze uitgang was afgesloten. Het publiek had moeite de zaal te verlaten, ook omdat de deuren naar de vestibule naar binnen toe openden.⁴⁹ Rauws, die bij de voorstelling aanwezig was, liet het leven bij een

Afb. 14. R. Vinkeles (naar ontwerp van J.E. de Witte), plattegrond van de schouwburg aan het Leidse plein, 1774. In het ontwerp werd niet alleen voorzien in aparte in- en uitgangen voor de verschillende rangen, maar ook in eigen koffiekamers. Door de toevoeging van dergelijke ruimten nam de betekenis van de schouwburg in het uitgaansleven toe

poging om bezoekers te redden. Gezien de positie van de brandhaard lijkt het navrant te constateren dat zijn advies, om de uitgang bij de Prinsengracht te leggen, hoogst ongelukkig uitpakte. Een uitgang aan de zijde van de Runstraat was effectiever geweest.

Hoewel enige voorzichtigheid bij interpretatie geboden is, geven prenten van de schouwburgbrand een impressie van de zaal na de verbouwingen (afb. 13). De derde galerij lijkt uiteindelijk toch te zijn verwijderd en vanuit de bak leidde een deur naar de gang richting de uitgang aan de Prinsengracht. De borstwering van de loges lijkt nog niet afgewerkt. De aanblik van de zaal biedt mede hierdoor niet de indruk van een coherent en afgewogen ontwerp, zoals de projecten van Van der Hart wel lieten zien. Het grillige proces van de verbouwing van de schouwburgzaal liet daartoe ook weinig ruimte. De besluiten werden min of meer ad hoc genomen, waarbij telkens werd gereageerd op nieuwe eisen aan het bouwprogramma bij de regenten of op geconstateerde problemen. Goedgekeurde aanpassingen werden vrijwel direct uitgevoerd en er bleef telkens ruimte voor aanpassingen. Bovendien moest worden geschipperd met de beschikbare ruimte.

De harde lessen die bij de brand waren geleerd, werden meegenomen in het ontwerp voor de nieuwe schouwburg op het Leidse plein.⁵⁰ Rauws opvolger, Jacob Eduard de Witte, voorzag in zijn ontwerp in een brandblusinstallatie nabij het toneel en in meerdere (nood)uitgangen voorzien. De Witte werd bij zijn ontwerp niet gehinderd door bestaande constructies en had daardoor volledige ruimte om het gewenste hiërarchische onderscheid tussen de betaalklassen aan te brengen, met eigen in- en uitgangen (afb. 14). Voor Van der Hart bood de opdracht om een ontwerp voor de schouwburgzaal te maken een goede gelegenheid om zijn capaciteiten als ontwerper aan een groter (en invloedrijk) publiek te tonen. Van der Harts uitzonderlijke kwaliteiten als architect waren in 1770 al wel opgemerkt door sommige stedelijke regenten, maar de aanduiding in de notulen van de thesaurieren als de zoon van de timmerman Van der Hart maakt ook duidelijk dat hij zijn reputatie nog moest vestigen. Met zijn ontwerp voor de schouwburgzaal maakte hij zo een belangrijke stap. In 1777 werd hij benoemd tot een van de drie directeuren over de Amsterdamse stadswerken, nadat De Witte wegens diverse malversaties oneervol was ontslagen.⁵¹

Noten

GAA: Gemeentearchief Amsterdam

¹ GAA 267 Archief schouwburg, 1 (Notulen schouwburgregenten 1742-1772). Deze notulen zijn (waarschijnlijk) bij de brand van de schouwburg aan het Leidse plein in 1890 beschadigd geraakt. De bladen zijn aan alle zijden (door vuur) aangevreten, waardoor er slechts fragmenten tekst leesbaar zijn. Zij zijn alleen op film in te zien.

² C.A. van Swigchem, *Abraham van der Hart, 1747 – 1820: architect, stadsbouwmeester van Amsterdam*, Amsterdam 1965, 51-52,

294. Van Swigchem noemde deze tekeningen voor de stadsschouwburg, die volgens hem aan Van der Harts manier van tekenen deden denken, maar vond geen schriftelijke bevestiging van zijn betrokkenheid bij dit project.

³ *Smeekezang der toneel-godinnen Melpomeen en Thalia, ter heroprichting van Amstels schouwburg*, Amsterdam 1772.

⁴ K. van der Haven, *Achter de schermen van het stadstoneel, theaterbedrijf en toneelpolemiek in Amsterdam en Hamburg 1675-1750*, Zutphen 2008, 35-38.

⁵ Van der Haven 2008, 55-112.

⁶ GAA 5025 Archief Vroedschap, 68 (Vroedschapsresoluties 1772-1775), fol. 111 8 april 1773.

⁷ K. Ottenheim, 'Architectuur' in: J. Huisken, K. Ottenheim, G. Schwartz (red.), *Jacob van Campen, het klassieke ideaal in de Gouden Eeuw*, Amsterdam 1995, 169-172.

⁸ K. Ottenheim, *Philip Vingboons (1607-1678) Architect*, Amsterdam 1989, 139-145.

⁹ E.B.M. Lottman, 'Jan Smit, een grote 18de eeuwse Amsterdamse timmerbaas', *Bulletin KNOB* LXIX(1978), 131.

¹⁰ Van der Haven 2008, 172.

¹¹ GAA 367 Archief Burgerweeshuis, 13 (Register op de notulen regenten 1697-1771), 10 augustus 1762: schouwburg, aanstelling van Jan Smit tot timmerman aan de schouwburg in plaats van de overleden Jan van der Streng [deel III, fol. 11verso]. Zie over Jan Smit vooral: Lottman 1978, 121-152.

¹² GAA 5039 Archief thesaurieren ordinarij, 34 (Extracten resoluties oudraad 1703-1762), fol. 141 29 oktober 1751, 7 januari 1752.

¹³ GAA 5025 Archief vroedschap, 68 (Vroedschapsresoluties 1772-1775), fol. 111 8 april 1773.

¹⁴ J. Smit, *Onderrigting van Jan Smit Mr. Timmerman Omtrent alles wat er wegens de Teekening en Bouwing der berugte Vorstelijke Loge, door Hem alleen geteekend, en vervaardigd is voorgevallen [...]*, Amsterdam 1768, geciteerd in: Lottman 1978, 131.

¹⁵ Zie over de bouw van het diaconiehuis: G. Medema, "'Door nood gedrukt, verarmd en droef te moe': de bouw van het nieuwe diaconiehuis in Haarlem 1760-1772", *Kunstlicht* 25(2004), nr. 4, 34-39.

¹⁶ Zie uitgebreid over deze pamflettenstrijd: Lottman 1978, 131-137.

¹⁷ GAA 5039 Archief thesaurieren ordinarij, 25 (Resoluties thesaurieren ordinarij 1765-1778), fol. 34 7 juni 1769, fol. 35 12 juli 1769.

¹⁸ GAA 5039 Archief thesaurieren ordinarij, 25 (Resoluties thesaurieren ordinarij 1765-1778), fol. 60 28 februari 1770.

¹⁹ GAA 5039 Archief thesaurieren ordinarij, 25 (Resoluties thesaurieren ordinarij 1765-1778), fol. 60 28 februari 1770. Uit de bewoording blijkt dat in ieder geval het houten model van de hand van Smit moet zijn geweest.

²⁰ GAA 5039 Archief thesaurieren ordinarij, 25 (Resoluties thesaurieren ordinarij 1765-1778), fol. 60 28 februari 1770. Uit de bewoording blijkt dat in ieder geval het houten model van de hand van Smit moet zijn geweest.

²¹ GAA Atlas 16433, hierbij behoorden waarschijnlijk ook de tekeningen 16407 en 16408 waarop het tweede en derde balkon staan afgebeeld.

²² GAA 5039 Archief thesaurieren ordinarij, 25 (Resoluties thesaurieren ordinarij 1765-1778), fol. 60 28 februari 1770.

²³ Jacob Toneelliefhebber, *Brief van een Rotterdamsch poëtje, aan alle vaderlandsche dichters, dichtersessen, acteurs en actrices en verdere*

beminnars en voorstanders van het Amsteldamsche schouwburg, Rotterdam 1770.

- 24 Lottman 1978, 131 noemt voor dit jaar 22.000 gulden aan vertimmeringen
- 25 GAA 5039 Archief thesaurieren ordinariis, 25 (Resoluties thesaurieren ordinariis 1765-1778), fol. 67 29 mei 1770.
- 26 GAA 5039 Archief thesaurieren ordinariis, 25 (Resoluties thesaurieren ordinariis 1765-1778), fol. 67 29 mei 1770.
- 27 Zie over de professionele achtergronden van Cornelis Rauws: T.H. von der Dunk, 'Vier ingenieurs als stadsbouwmeester. Gerard Frederik Maybaum (1746-'68), Cornelis Rauws (1768- '72), Jacob Eduard de Witte (1772-'77) en Johan Samuel Creutz (1777-'87) aan het hoofd van het Amsterdams stadsfabriek', *Bulletin KNOB* 94(1995), 95-98; G.H. Medema, 'In zo goede order als in eenige stad in Holland'; *het stedelijk bouwbedrijf in Holland in de achttiende eeuw*, Dissertatie Universiteit Utrecht 2008, 83, 131-140.
- 28 Nader onderzoek naar de persoonlijke achtergronden van de betrokken schouwburgregenten, wellicht in verhouding tot die van de regenten die Van der Hart rond dezelfde tijd betrokken bij de bouw van het stadhuis van Weesp, kunnen wellicht helderheid verschaffen over de wijze waarop Van der Hart in deze kringen werd geïntroduceerd.
- 29 GAA Atlas 16433.
- 30 GAA Atlas 16413.
- 31 GAA Atlas 16413. Dit Postscriptum luidt letterlijk: 'De trappen volgens de schikking van dit plan gemaakt wordende, kan men altoos de 6 st plaatsen wederom beneeden plaatsen, met zeer weijnig moeite en onkosten, moetende daarvoor de trap F [de trap naar de derde galerij, achter het meest rechter portaal] in t geheel weggenomen en in plaats van die aldaar een passage gemaakt worden om na de bak te kunnen gaan, voor het overige zal men de deur C [de tweede deur van links, naar de bak] gebruiken om na de 6 st plaats te gaan; dus blijft de geheele schikking van t groot portaal, zonder daar iets in te veranderen'.
- 32 GAA Atlas 16409; 16410; 16411; 16412; 16413; 16414; 16415; 16416; 16419
- 33 Van Swigchem 1965, 175-181, 189-191.
- 34 GAA 5039 Archief thesaurieren ordinariis, 25 (Resoluties thesaurieren ordinariis 1765-1778), fol. 73 4 juli 1770.
- 35 Memorie is overgenomen in de resolutie van de thesaurieren ordinariis: GAA 5039 Archief thesaurieren ordinariis, 25 (Resoluties thesaurieren ordinariis 1765-1778), fol. 73 4 juli 1770.
- 36 GAA 5039 Archief thesaurieren ordinariis, 25 (Resoluties thesaurieren ordinariis 1765-1778), fol. 73 4 juli 1770.
- 37 GAA 5039 Archief thesaurieren ordinariis, 25 (Resoluties thesaurieren ordinariis 1765-1778), fol. 73 4 juli 1770.
- 38 GAA 5039 Archief thesaurieren ordinariis, 25 (Resoluties thesaurieren ordinariis 1765-1778), fol. 73 4 juli 1770.
- 39 GAA 5039 Archief thesaurieren ordinariis, 25 (Resoluties thesaurieren ordinariis 1765-1778), fol. 73 4 juli 1770.
- 40 Jacob Toneelliefhebber 1770. Hij schrijft: "Wat zult gij een genoeg vinden; uw afgescheiden te zien van het mindere zoort uwer mede aanschouweren, zal dus een verzaamelplaats der edelste inwoonderen zijn, dewijl het geringste zoort zig ver van uw zal zien afgescheiden; waardoor gij bevrijd zult zijn dat men uw niet zal behoeven toe te roepen "geef gehoor in de loge!" "ga zitten daarin in de Bak!" enz. En gij zult van diergelijke overlasten bevrijd zijn,

dewijl gij (om eenige fransche woorden te gebruiken) uw nu zult bevinden bij de Honnette en Polite aanschouwers".

- 41 Jacob Toneelliefhebber 1770.
- 42 GAA 5039 Archief thesaurieren ordinariis, 25 (Resoluties thesaurieren ordinariis 1765-1778), fol. 145 24 april 1771, hierin wordt de vergadering van 6 april vermeld.
- 43 GAA 5039 Archief thesaurieren ordinariis, 25 (Resoluties thesaurieren ordinariis 1765-1778), fol. 143 3 april 1771.
- 44 GAA 5039 Archief thesaurieren ordinariis, 25 (Resoluties thesaurieren ordinariis 1765-1778), fol. 143 3 april 1771.
- 45 GAA 5039 Archief thesaurieren ordinariis, 25 (Resoluties thesaurieren ordinariis 1765-1778), fol. 146 9 april 1771.
- 46 Zie de opmerking in noot 1.
- 47 GAA 267 Archief schouwburg, 1 (Notulen schouwburgregenten 1742-1772), 6 augustus 1771: er staat nog te lezen: "het theater en schell [.verband.] zoude hersteld worden [.verband.] van ouds geweest waaren te [.verband.] schellingsplaats beneden en open [.verband.] theater met zijn boog, colommen, [.verband.] op dezelve plaats waar die voor [...] vertimmering gestaan hadden".
- 48 5039 Archief thesaurieren ordinariis, 25 (Resoluties thesaurieren ordinariis 1765-1778), fol. 161 15 september 1771.
- 49 H. Winkel-Rauws, *Het wel en wee van het geslacht Rauws*, Zutphen 1979, 76.
- 50 Over de bouw van de schouwburg aan het Leidse plein, zie: N. Sluijter-Seijffert, 'De Amsterdamse schouwburg van 1774', *Oud Holland* (1976), nr. 1, 21-64; Medema 2008, 232-238.
- 51 Over de opeenvolgende directeurs-generaal en directeurs van het Amsterdamse stedelijke bouwbedrijf, zie: Van Swigchem 1965, 8-17; Von der Dunk 1995, 91-114; Medema 2008, 79-84. Over de malversaties van De Witte, zie vooral: Von der Dunk 1995, 102-103; Medema 2008, 83-84.